

Heelbeen (*Holosteum umbellatum* L.) op kerkhoven en daarbuiten in Noord-Limburg en in 'Het land van Cuyk'

Fons (A.) I. Reijerse (Steenstraat 93, 5831 JD Boxmeer)

Holosteum umbellatum L. at churchyards and other localities in northern Limburg and at 'Het land van Cuyk'

A survey is given of the occurrence of *Holosteum umbellatum* L. especially on cemeteries in 'Noord-Limburg' and 'Het land van Cuyk'. Old churchyards are functioning as the main refugium of the species. The author found *Holosteum* in 6 cemeteries and on one location along a road, of which at least three had not yet been recorded in the past. New records seem to be the result of intensified investigation instead of expansion of the distribution. In the cemeteries the species is accompanied by springflowering therophytes, xerophytes and geophytes.

Inleiding

Na het herlezen van een artikel van Weeda¹ over Heelbeen (*Holosteum umbellatum* L.) en andere voorjaarsannuellen op Nijmeegse begraafplaatsen, leek het mij zinnig de flora van kerkhoven in mijn omgeving eens onder de loep te nemen. Er zijn nog tamelijk veel oudere kerkhoven, vaak rondom of achter de kerk met een grote verscheidenheid aan oude graven, biotopen en gradiënten. De bodem is veelal zandig, vaak wat hoger gelegen, met weinig bomen, en dikwijls ommuurd. Gazon ontbreekt meestal. Daarnaast zijn er de nieuwe, modern ingerichte begraafplaatsen met eenvormige zerken, veel gazon en plantsoen, en weinig diversiteit aan biotopen.

Begin februari trof ik op het oude kerkhof van Milsbeek meer dan 100 rozetten aan van Heelbeen, vooral op kaal zand, vaak ook op de steenslagperkjies vóór de zerken. Later in de maand vond ik enige tientallen exemplaren in knop op het oude kerkhof van Haps, ook op kale, zandig-zavelige grond tussen en op de graven. In het uurhok Haps was nooit eerder Heelbeen gevonden. Na 1950 was Heelbeen nog slechts in vier uurhokken in de regio aangetroffen, tegen 17 daarvoor.² Die regio is het land van Cuyk en het aangrenzende deel van Noord-Limburg; globaal van Grave tot Wanssum ten westen van de Maas en van Mook tot Well ten oosten van de Maas. Beide vondsten vormden de directe aanleiding voor een op Heelbeen gerichte inventarisatie op 35 kerkhoven en begraafplaatsen in het voorjaar van 1994, waarbij ook andere soorten van dezelfde standplaatsen werden genoteerd. In april werden op de slordig bijgehouden begraafplaats van Mook vele honderden exemplaren Heelbeen aangetroffen, uitsluitend op het oude, niet op het nieuwe deel. Ook op het kleine, slecht onderhouden kerkhofje van Well stonden honderden exemplaren Heelbeen. Op het kraakheldere kerkhof in Wellerlooi waren met moeite vijf exemplaren te vinden. Hoogtepunt in 1994 was het kleine kerkhof in Oud-Bergen met duizenden exemplaren. Een bezoek aan het door Weeda¹ beschreven kerkhof St. Anna in Nijmegen leverde naast *Lathyruswikke* (*Vicia lathyroides*) en vele honderden Kanda-laartjes (*Saxifraga tridactylites*) slechts vijf exemplaren Heelbeen op. In 1995 werd de soort daar ook na lang zoeken niet meer waargenomen.

Op de 29 andere bezochte kerkhoven en begraafplaatsen heb ik in het voorjaar van 1994 geen Heelbeen aangetroffen: Middelaar, Ottersum, Gennep, oud, nieuw en Protestants, Heyen en Afferden ten oosten van de Maas; Grave, Gassel, Linden, Beers, Katwijk, Cuyk, Mill, St. Hubert, Wanroy, Rijkevoort, Ledeacker, St. Anthonis, Oploo, St. Agatha, Oeffelt, Boxmeer, oud en Protestants, Vierlingsbeek (RK en Joods), Maashees, Smakt en Wanssum ten westen van de Maas. Het betreft 23 oude en 6 nieuwe kerkhoven.

In 1990 bezochten Hermans en Schaminée³ 40 begraafplaatsen in Midden-Limburg en troffen op 9 locaties Heelbeen aan, voornamelijk ten oosten van de Maas, slechts op één locatie ten westen ervan. Een eerdere inventarisatie leverde 6, deels dezelfde, locaties op.⁴

Treffen we Heelbeen alleen nog maar aan op oude kerkhoven?

Daar leek het wel op, want tot dan toe was bij recent FLORON-onderzoek Heelbeen nergens anders in de regio aangetroffen. Toch wordt in de literatuur wel melding gemaakt van waarnemingen buiten kerkhoven. Zo vermelden Cortenraed en Geraedts⁴ waarnemingen kort na 1980 bij Sint Joost, bij Linne en bij een spoorwegovergang bij Linne. Weeda⁵ noemt het standvastig voorkomen op niet te intensief beweide en bemeste zandduintjes bij Hulshorst en Gorssel en stelt dat Heelbeen op dergelijke standplaatsen in Noord-Limburg zou kunnen voorkomen.

De enige vondst in de regio buiten kerkhoven betreft een wegberm tussen een fietspad en een akker langs een weg ten oosten van Bergen in maart 1995. Over een lengte van 650 meter bleek de soort massaal voor te komen, soms vele vierkante meters bijeen. Bij een conservatieve schatting van gemiddeld 10–15 exemplaren per strekkende meter zijn dat 6.500–10.000 exemplaren.

Uit de beschreven waarnemingen mag worden geconcludeerd, dat in deze regio Heelbeen nauwelijks meer buiten kerkhoven wordt aangetroffen. Heelbeen is uitsluitend aangetroffen op de oudere kerkhoven, ook al zijn die soms gedeeltelijk grondig gerenoveerd. Van de jongere begraafplaatsen zijn geen vondsten bekend. Oude kerkhoven doen de soort dus overleven. Het beheer op de oudere kerkhoven komt onder andere neer op het schoonhouden van de paden en de ruimten tussen de graven, terwijl de steenslagperkjes veelal ongemoeid blijven; bij de nieuwere begraafplaatsen vindt vooral gazon- en plantsoenbeheer plaats.

Gaat het om bekende vindplaatsen?

Voor 1950 was de regio één van de concentratiegebieden van vondsten van Heelbeen. Na 1950 is het aantal uurhokken, overeenkomstig de landelijke trend, met tweederde afgenomen.² In het Noordbrabantse deel is de soort zelfs helemaal niet meer gevonden.⁶ Van de nieuwe vondsten blijkt alleen het kerkhof van Milsbeek overeen te komen met een uurhokwaarneming na 1950, terwijl drie vondsten overeenkomen met uurhokwaarnemingen van vóór 1950 en drie locaties op uurhokniveau nieuw zijn (Fig. 1). Toch zijn er verschillende argumenten die pleiten tegen een recente vooruitgang in de regio. De soort is niet teruggevonden in de meeste van de vroeger bekende uurhokken en het aantal nieuwe hokken is slechts beperkt. De totaalinven-

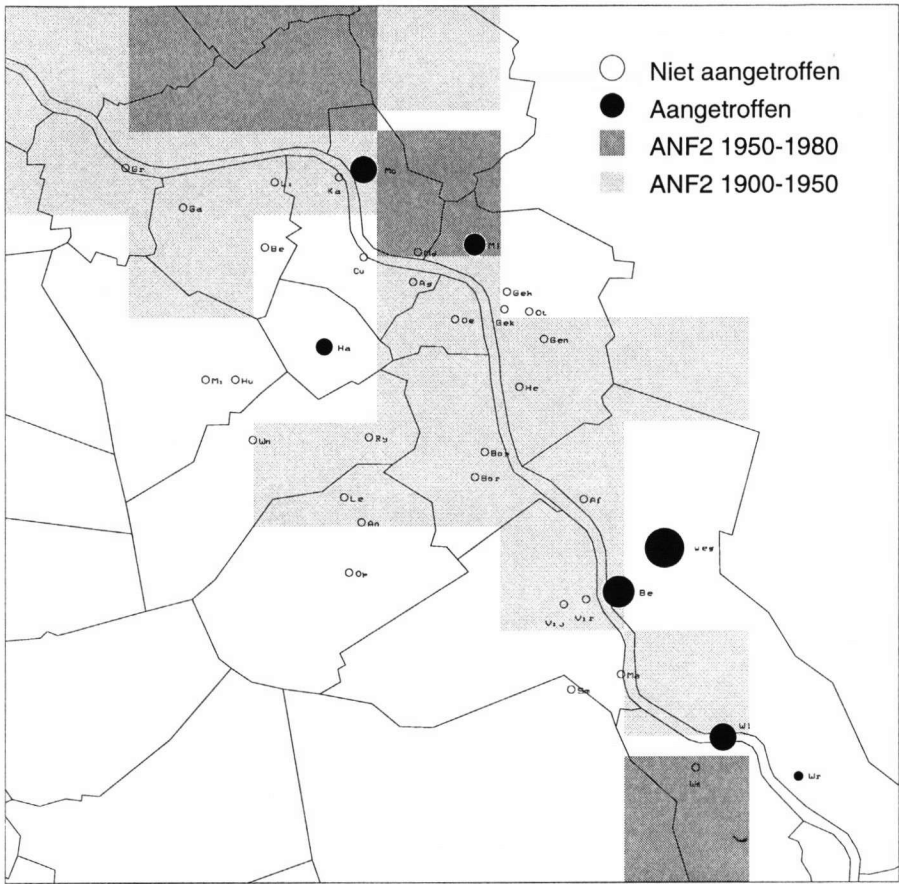

Fig. 1. Voorkomen van Heelbeen in Noord-Limburg en het Land van Cuyk, vroeger en nu.

tarisaties zijn de afgelopen jaren echter systematischer en omvangrijker geweest dan vroeger, zodat bij een gelijk voorkomen een hoger aantal waarnemingen zou worden verwacht. De belangstelling van floristen voor de voorjaarsvegetatie van kerkhoven is van vrij recente datum, zodat een belangrijk deel van de vroegere waarnemingen daarbuiten moet zijn gedaan, ondanks het feit dat de vroegbloeiende soort na mei nauwelijks meer herkenbaar is. Deze argumenten wegend, meen ik te mogen concluderen, dat de huidige vondsten niet wijzen op uitbreiding van de soort, maar een inventarisatie-effect zijn.

Zes van de zeven recente waarnemingen zijn in Noord-Limburg gedaan, terwijl het voorkomen vóór 1950 gelijkelijk over het Limburgse en Noordbrabantse deel van de regio verdeeld zijn. De soort lijkt in Noord-Brabant sterker te zijn achteruitgegaan dan in Limburg.

Begeleidende soorten

Op de locaties van Heelbeen zijn ook de begeleidende soorten genoteerd. De inventarisaties hebben plaatsgehad in het vroege voorjaar, zodat late groeiers en bloeiers gemist kunnen zijn.

Op de kerkhoven zijn de begeleidende soorten voornamelijk afkomstig uit 3 categorieën die zijn aangepast aan het extreme microklimaat dat op de kerkhoven kan heersen (het aantal locaties is tussen vierkante haken vermeld).

1. Voorjaarsannuellen: Vroegeling (*Erophila verna*) [6], Klimopereprijs (*Veronica hederifolia*) [6], Zandhoornbloem (*Cerastium semidecandrum*) [5], Kleine veldkers (*Cardamine hirsuta*) [5], Kluwenhoornbloem (*Cerastium glomeratum*) [5], Zandraket (*Arabidopsis thaliana*) [2].
2. Xerofieten: Muurpeper (*Sedum acre*) [6], Wit vetkruid (*Sedum album*) [4], Zandmuur (*Arenaria serpyllifolia*) [3], Tripmadam (*Sedum reflexum*) [1].
3. Geofieten: Kraailook (*Allium vineale*) [5], Gewone vogelmelk (*Ornithogalum umbellatum*) [4].

Daarnaast heb ik enkele algemene soorten van pioniermilieus aangetroffen: Veldereprijs (*Veronica arvensis*) [6], Klein kruiskruid (*Senecio vulgaris*) [5], Akkerviooltje (*Viola arvensis*) [4], Schapezuring (*Rumex acetosella*) [3], Zachte ooievaarsbek (*Geranium molle*) [3], Gewone hoornbloem (*Cerastium fontanum*) [3], Paarse dovenetel (*Lamium purpureum* var. *purpureum*) [2] en Vogelpootje (*Ornithopus perpusillus*) [2].

In de wegberm bij Bergen zijn soorten met een hoge abundantie onder meer Zandhoornbloem (*Cerastium semidecandrum*), Veldbeemdgras (*Poa pratensis*), Kweek (*Elymus repens*), Schapezuring (*Rumex acetosella*), Veldereprijs (*Veronica arvensis*), Akkerviooltje (*Viola arvensis*), Biggekruid (*Hypochaeris radicata*), Zandraket (*Arabidopsis thaliana*), Kleine klaver (*Trifolium dubium*), Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*) en het korstmos Gevorkt heidestaartje (*Cladonia furcata*). Naast voorjaarsannuellen zijn er dus verschillende overblijvende soorten aanwezig. In tegenstelling tot de kerkhoven wordt na bloei en zaadzetting van Heelbeen een gesloten grazige vegetatie aangetroffen.

1. E.J. Weeda, 1984. *Crassula tillaea* Lester-Garland en *Holosteum umbellatum* L. op Nijmeegse begraafplaatsen. *Gorteria* 12: 16–19.
2. E.J. Weeda, 1985. *Holosteum umbellatum* L. In: J. Mennema, A.J. Quené-Boterenbrood & C.L. Plate (red.), *Atlas van de Nederlandse Flora* 2: 174. Utrecht.
3. J.T. Hermans & J.H.J. Schaminée, 1990. De plantengroei van oude begraafplaatsen in Midden-Limburg. *Stratiotes* 1: 23–31.
4. J. Cortenraed & J. Geraedts, 1984. Heelbeen op kerkhoven in Midden-Limburg. *Natuurhistorisch Maandblad* 73: 135.
5. E.J. Weeda, 1980. Twee uitstervende (?) vroegbloeiërs: Heelbeen en Handjes-ereprijs. *Natuurhistorisch Maandblad* 69: 61–65.
6. J.M.A. Cools, 1989. *Atlas van de Noordbrabantse flora*. Stichting Uitgeverij KNNV.